

FÂRÂBÎ'NİN BAZI MANTİK ESERLERİ*

Dr. MUBAHAT TÜRKER

IX. asrın ortalarına doğru başlamış bulunan ve bilhassa yunan ilmî ve felsefî eserlerinin arapçaya çevrilmesinden ibaret olan büyük tercüme faaliyetinden sonra İslâm âleminde de beliren felsefenin hakikî kurucusu Fârâbî'nin¹ hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren en eski kaynaklar, bilindiği gibi, *Fihrist*, *'Uyun*, ve *İhbâr'dur*². Bu kaynaklardan İbn Abı Uşaybi'a ve al-Kıftî'ninkilere dayanılarak Fârâbî'nin eserlerinin gerek isimlerini gerekse nüshalarını gösteren bibliyografya denemeleri yapılmıştır³. Bunlar arasında Steinschneider'in bibliyografyası, ileride görüleceği üzere, Fârâbî'nin eserlerinin ibranî tercümelerinin nüshalarını, araştırmacıya her an karşılaştırma imkânı verecek surette izah etmesi bakımından çok önemli bir yer tutmakta⁴ ve hemen daima hareket noktası teşkil etmek-

* Bu incelemede İslâm Ansiklopedisi transkripsiyonu kullanılmıştır. Ancak, arapçayla ilgisi bulunmayan okuyucuya, mümkün olduğu kadar telâffuzu vermek üzere, üç tercümenin başlıkları, parantez ve tırnak içinde, bu transkripsiyon bırakılarak, gösterilmiştir.

¹ Bk. i- G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, I, S. 628, Baltimore 1927 William-VWilkins. 2-î. Madkour, *La Place d'Al-Fârâbî daris l'Ecole Philosophique Musulmane*, S. VII, ve 219, Paris 1934 Vrin. 3-Khalil Georr, *Bibliographie Critiaue d'al-Fârâbî*, suivie de deux textes inedits sur la Logique, accompagnee d'une traduction française et des notes. These complfmentaire. S. 3, Paris 1954 Dactylographice (Sorbonne Kütüphanesinde W. 1945 (14) 4° no. da kayıtlıdır). Bilhassa aşağı skolâstiğe yahudiler kanaliyle yapmış olduğu tesir için Bk. ay. es. S. 34. 4-Aydm Sayılı: *Fârâbînin Tefekkür Tarihindeki Teri, Belleten*, XV, 57, S. 47, 1951.

Batıda yayınlanan felsefe tarihlerinde Fârâbî'nin önemi belirtilip "a turk" olarak geçmekle beraber (Bk. R. Walzer, *Islamic Philosophy*, S. 136, London 1953 Allen-Unwin; Perroy, *Le Moyen Age*, S. 189, Paris 1955 P. U. F.) bazen, meselâ, İnstitut âzası Albert Rivaudmun yapmış olduğu gibi, onun hakkında "un turc, eleve â Constantinople et â Damas a traduit en arabe le *De Causis*" tarzında yanlış ve mesnetsiz iddialara rastlanmaktadır (Bk. *Histoire de la Philosophie. De la Scolasticjue a l'Epogue Classiaue* S. 36. Paris 1950 P. U. F.).

² Bk. Moriz Steinschneider, *al-Fârâbî*, S. 11, St. Petersbourg 1869 Kaiserlichen Akademie; Georr, *Bibi. Cri.*, S. 3; Sayılı, *Fârâbî*, S. 19; Dr. Ahmet Ateş, *Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası*, S. 174-175, *Belleten*, XV, 57, 1951.

³ Tarih sırasıyla: 1- Steinschneider, *al-Fârâbî*, 2- Georr, *Bibi. Cri.* Bu bibliyografya ile müteakip bibliyografya arasındaki münasebet hakkında, Bk. Spuler, *Der Vordere Orient in islamischer Zeit*, S. 164, Bern 1954 Verlag. 3- A. Ateş, *Fârâbî'nin Eserleri*, 4- Nihat Keklik, *İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî'nin Kategorileri*, S. 61-67, İstanbul 1956 Basılmamış doktora tezi. Son iki bibliyografyada İstanbul kütüphanelerinde bulunan bazı yazmaların numaraları verilmiştir; bu hususta yeri geldikçe icabeden işaretler yapılacaktır. Bu yazımızda bu iki bibliyografya, numaralarına göre, 3. Bibi. ve 4. Bibi. işaretiyle geçecektir.

⁴ Bk. S. 175. Tezinde bazı yenilikler getirmekle beraber, Georr'un da Steinschneider hakkındaki şu hükmünü zikredilmeye değer buluyoruz: "Aujourd'hui nous ne sommes pas bien plus avance que le savant allemand" Bk. *Bibi. Cri.*, S. 71. Hakikaten Stein-

tedir. Çünkü, Fârâbî'nin eserlerinin önemli bir kısmı ibrânî diline, takraf arapça asıl metin tesis edilebilecek bir sadakatle, çevrilmiştir⁵. Bu eserlerin bir kısmının erkenden lâtinçeye çevrildiği, Albertus Magnus'a ve St. Thomas'a tesir ettiği malûm ise de⁶, Fârâbî'nin ibrânî tercümele kanalıyla aşağı skolâstiğe de yapmış olduğu tesir henüz ele alınmamıştır⁷.

Fârâbî'nin bibliyografik kaynaklarda zikredilen yüzden fazla eserinden ancak bir kısmı başta Dieterici olmak üzere, 1890 lardan itibaren felsefe, ahlâk ve ilim sahalarına ait olmak üzere neşredilmeye başlamıştır. Bu neşriyat henüz bir "Fârâbî Külliyyatı" teşkil edecek durumda değildir. Külliyyatın tamamlanamamış olmasının bir takım sebepleri olacağı tabiidir. Bunlar arasında, meselâ, eserlerinden bâzılarının şüpheli olması⁸, kütüphane kayıtlarının mühmel durumu⁹, filozofun üslûbunun çetin olması¹⁰ zikredilebilirse de asıl sebebi Fârâbî üzerindeki ilmî araştırmaların, bir programa bağlanmamış olmak mânâsında, tesadüfe terk edilmiş olmasında aramak mümkün görünmektedir¹¹.

schneider'in fiş kutusunun hayran olunacak derecede zengin bulunduğu malûmdur (Meselâ, Bk. M. T. d'Alverny, *Les Traductions des Philosophes Arabes*, S. 314, Ex. de "Fonti del Medioevo Europa", Roma 1954, Tip. def Senato del Doff, G. Bordi) ve bu cihet eserlerinde görülmektedir (yine Bk. Georr, *Bibi. Cri.*, S. 32).

³ Bk. Georr, *Bibi. Cri.*, S. 2. Bu hükmü destekleyen mukayese mahiyetindeki misâller bu yazımızda yer almıştır.

⁶ Bk. Prantl, *Geschichte der Logik*, II. S. 309—319; Salman, *The Mediaeval Latin Translation of Alfarabi's Works, NeuScolasticism*. XIII, 3, 1939 Washington, S. 245-261; Georr, *Bibi. Cri.*, S. 33; R. Hammond, *The Philosophy of al-Fârâbî*, S. 11—12, New York 1947 The Hobson Book Press (Ayrıca Krş. R. Hammui, *Alfarabi's Philosophy and its Influence on Scolasticism*, Sydney 1928 Pellapini); Sayılı, *Fârâbî*, S. 5, not 11; Angel Cortabarría, *Las Obras de la Filosofía de Alfarabi en las escrituras de San Alberto Magno, Ciencia*, Tom., 1950, 77. s- 362—387-

⁷ Bk. Georr, *Bibi. Cri.*, S. 34. İbn Abigdor ve Maimonides gibi sayılı yahudi filozofların Fârâbî'nin eserlerini zikr ve hararetle tavsiye etmiş olmaları hususunda, ayrıca, Bk. Steinschneider, *Al-Fârâbî*, S. 30—31.

⁸ Bk. Sayılı, *Fârâbî*, S. 27.

⁹ "En effet, du cote oriental, l'inventaire des manuscrits et leur publication est encore moins avance que du cote Occidental" Bk. M. T. c'Alverny, *Les Traductions*, S. 314-

¹⁰ ". . . c'est qu'al-Fârâbî est un auteur assez difficile, son style technique est abstrus et tourmente, sa phrase genee, lourde et on a de la peine â comprendre ses formules elliptiques" Bk. M. A. Marhaba, *Ihşâ' al'Ulûm, Inventaire des Sciences*, Trad. Fran. S. 2, Paris 1954 Dactylographiee (Bu tez müellifin "*Nouvelle Contribution a l'Etude de l'Authenticite de Philosophie Musulmane*" isimli ve Regis Blachere idaresinde hazırlamış olduğu ana tezinin tamamlayıcısıdır, Sorbonne Kütüphanesinde W 1954 (49) 4° no. da kayıtlıdır). Fakat bu hüküm Fârâbî'nin mantık eserleri bakımından tadil ve tashihe muhtaç görülmemektedir. Neşrettiğimiz metinlerde üslûbun ne kadar çok vazih olduğu anlaşılacaktır. Maimonides'in "mantiğa dair Fârâbî'nin eserlerinden başkasını tavsiye etmem" mealindeki sözü, bu suretle tahakkuk etmiş olmaktadır. Krş. Hammond, *The Philos. of al-Fâ.*, S. 5-

¹¹ Halbuki, meselâ, bir İbn-i Rüşd "Corpus"u meydana getirme işi "Mediaeval Academy of America" tarafından programa bağlanmıştır (Bk. Wolfson, *Speculum*, VI,

Fârâbî'nin eserlerinden, arapça olarak neşredilmeleri şimdiye kadar nasip olmamış olanları şüphesiz mantık eserleridir. Halbuki bunların lâtince ve ibranî tercümelere, parça halinde de olsa, arapça asıllardan daha önce neşredilmiş bulunmaktadır. *Liber Introductionis in Artem Logicae Demonstrationis*'in Fârâbî'ye atfedilmesi hususu kesin surette karara bağlanmamış olmakla beraber¹² Albertus Magnus'un zikretmiş olduğu parçalar Fârâbî'nin *Analitika II Şerhi'nin* lâtinceye çevrilmiş ve ayrıca XIII. asırda kullanılmış olduğunu göstermektedir¹³. Aynı filozofun zikretmiş olduğu diğer parçalar bir *Alfarabiis Logicay* haber vermektedir. Ancak bir parçası neşredilmiş olan bu eseri¹⁴ Gilles de Rome, Pierre de St. Amour, Gratiano Esculano da zikretmiştir¹⁵.

Fârâbî, bibliyografik listelerden anlaşılacağı üzere, mantık konusunda çok sayıda eser vermiştir¹⁶. Aristoteles'in *Organon* adı altında toplanan mantık kitaplarını¹⁷ kısaltmak suretiyle toplu olarak ele aldığı gibi (Msl. küçük muhtasarlar), ayrı ayrı söz konusu ederek daha geniş özetler yapmış (Msl. orta muhtasarlar) ve nihayet ciltler tutacak surette yine birer birer şerhetmiştir. (Msl. büyük şerhler). Bu eserlerin nüshaları ne zannedildiği gibidir, ne de zannedildiği kadar azdır. Bu hususta yeri geldikçe icabeden işaretler yapılacaktır, ilk defa karşılaşmış olduğumuz nüshaların da yardımıyla yapmış olduğumuz yazmalar arası mukabeleler sonucunda Fârâbî'nin bâzı mantık eserlerine taallûk eden çok önemli meselelerden bir kaçını burada aydınlatabileceğinizi ümid ederken, bibliyografyalarında görülen tashihe muhtaç cihetlere temas edeceğiz ve mantık eserlerinden üç tanesinin ilk defa arapça asıllarının tenkitli neşirlerini türkçe tercümeleriyle birlikte vereceğiz.

1931, S. 421—424. Krş. Georr, *Bibl. Cri.*, S. 1). Yazma eserleri bakımından, başta İstanbul kütüphaneleri olmak üzere, çok zengin bulunan memleketimiz kütüphanelerinde birlik halinde tarama yapmak ve çalışmak suretiyle ve sonra memleket dışındaki kütüphaneler ve ilim adamlarıyla işbirliği tesis ederek bir Fârâbî eser ve tercümelere külliyyatı teşkil etme yoluna gidilmesi mümkündür ve ne kadar arzuya şayandır. Georr da, Fârâbî'nin eserlerinin neşredilmemesinden dolayı uzun zaman ihmal edildiğinden, haklı olarak, şikâyet etmekteydi. Halbuki ona göre "la verite est toute autre, et les rayons des bibliothèques d'Europe et d'Asie nous ont conserve la partie la plus importante de cette oeuvre, celle où nous trouvons expose toute la doctrine farabienne" Bk. *Bibi. Cri.*, S. 2.

¹² Bk. H. G. Farmer, *Who was the author of the "liber introductionis in artem logicae demonstrationis"*, J. R. A. S., 1934, S. 553—556; H. Bedoret, *Les Premieres Traductions Tolitaines de Philosophie. I. Oeuvres d'al-Fârâbî*, S. 83, 95, *Revue Neo-Scholastique de Philosophie*, 41, 1938, 80—97; Georf, *Bibi. Cri.*, S. 45.

¹³ Bk. Salman, *The Med. Lat.*, S. 257.

¹⁴ Bk. Dominique H. Salman, *Fragments inedits de la Logique d'al-Fârâbî, Nota ex logica Alfarabii quaedam sumpta*, *Revue des Sciences Philosophiques et Theologiaues*, 1948, XXXII, 3, 223—225.

¹⁵ Bk. Salman, *The Med. Lat.*, S. 259.

¹⁶ Bk. Steinschneider, *al-Fârâbî*, S. 13—60.

¹⁷ Aristoteles'in mantık kitaplarının durumu hakkında Bk. Paul Moraux, *Les Listes Anciennes des Ouvrages d'Aristote*, S. 44—95, 172—183, Louvain 1951, Editions Universitaires de Louvain.

Steinschneider'in belirtmiş olduğu gibi *Organon* üzerinde "büyük, orta, küçük" "muhtasar"lar yapmak islâm âleminde görülen bir şeydir; ve ilkin kimlerin bu tarzda eserler vermiş olduğunu araştırmak faydalıdır¹⁸. Fârâbî'ye de atfedilen bir *al-Muhtasar al-Kabîr* yanında, ayrıca bir de *al-Muhtasar al-Şağîr*'i olduğunu İbn-i Rüşd'ün bunları okuyucuya iki ayrı kitap olarak tavsiye etmesinden anlıyoruz¹⁹. Hem Steinschneider hem Georr şimdiye kadar Fârâbî'nin mantığının bütün bölümlerini, arapça asıl veya ibranî tercüme olmak üzere ihtiva eden²⁰ bir yazmaya rastlamadıklarını söylemektedirler²¹.

Halbuki bugün elimizde bulunan üç arapça nüsha dolayısıyla bu hususta daha ileride bulunmaktayız. Nüshaların biri 3. Bibi. de diğeri 4. Bibi. de haber verilmiştir. Üçüncüsü ise ilk defa burada tanıtılmaktadır²².

Hamid 1/812 nüshasında ismi رسالة جميع (كتب) المنطقية الثمانية geçeri bu eserin mahiyetçe bir muhtasar olduğu muhakkaktır, ama Fârâbî'nin mantık eserlerinden hangisine tekabül ettiği meselesi ele alınmak icabetmektedir. Bibliyografyalarda mantika ait üç muhtasar geçmektedir: 1. *al-Muhtasar al-Kabîr* (Stein./o.; 3. Bibl./90; 4. Bibl./Umumî e), 2. *al-Muhtasar al-Şağîr fi'l Mantik 'alâ Tarikat al-Mutakallimin* (Stein./10;3.Bibl./g2;4.Bibl./Umumî f). 3. *Kitâb Muhtasar Camî al Kutub Mantıkıyya va lahu Cavâmî li Kutub Mantıkıyya* (Stein./72; 3. Bibi./no. suz; 4. Bibi./Umumî c). Aşağıda görüleceği üzere²³, bu, Steinschneider'in bahis konusu etmiş olduğu İbn-i Rüşd'deki işaretler gözönüne alınırsa, 3. kitap olsa gerektir²⁴. Fakat bu suretle bu nüshayla ilgili olan meseleler bitmemektedir. Şimdi bu meselelerden üçünü sırasıyla ele alacağız.

¹⁸ Bk. *al-Fârâbî*, S. 18—19.

¹⁹ Bk. Ay. es. S. 31 ve 208.

²⁰ Çünkü ilkin Munk (Bk. *Melanges*, S. 351) un zikretmiş olduğu ve Steinschneider'e göre ibranî tercümesi mesnetsiz olarak İbn Tibbon'a atfedilmiş olan iki Paris a. f, 333 ve Orat 107 nüshası sadece *Isagoji*, *Kategoryalar*, *Hermeneias* ve *Analitika I* yı ihtiva etmektedir.

²¹ Bk. *al-Fârâbî*, S. 19; *Bibi. Cri.*, S. 54.

²² 3. Bibi. de haber verilen Hamid. I/812, Murat Molla da değil, Süleymaniye Kütüphanesindedir. 4. Bibi. de haber verilen Feyzullah Efendi 1882, ise Millet Kütüphanesinde bulunmaktadır, *islâm Felsefesi Tarihi'inde* (İstanbul 1957 O. Yalçın Mtb.) Prof. H. Z. Ülkenin bir notundan anladığımız göre (Bk. S. 146, not 58) *Fârâbî Serisi'm*-de N. Keklik ile beraber ilk iki yazmaya dayanılarak bir neşriyat yapılacağı için ilk iki nüshanın tasvirinden vazgeçiyoruz. Üçüncü nüsha 4.7x26.4, 9x13.5 boyunda, 31 satırlı, açık kahve rengi deri ciltli, 394 varaklı, nesihle yazılmış, çoğu Fârâbî'nin eserlerine tahsis edilmiş bir mecmua içinde Topkapı Sarayında Emanet Hazinesi kitaplarından 1730 no. da kayıtlıdır.

²³ Bk. S. 172 ve devamı.

²⁴ Aşağıda etraflı olarak bahsedilecek olan D. T. C. F., İsmail Saip Efendi 183 nüshasında bu eserle ilgili olan şu notu kaydetmek gerektir: فهرست كتب المنطقية التي للفارابي التوطئة ايساغوجي قاطاغورياس العبارة القياس التحليل المواضع المغالطة البرهان الجدول القطبية الشعر (Bk. S. 1 a) Ayrıca Em. Hz. nüshasındaki من الاوسط الكبير ibaresi (Bk. S. m b) ve Steinschneider'in (Bk. S. 29) "Buch der acht (octateuch ?) über die logik d.i. über die

I

Al-Tavti'a fi'l-Mantık

Steinschneider, *al-Tavti'a fil-Mantık* (0.12, Buch der Vorbereitung zur Logik)ın, *al-Mudhal (Madhal) ilâ'l-Mantık* (0.73. Einleitung in die Logik) olduğu ihtimalinden bahisle, bu sonuncu *isâğüci*, olmamak şartıyla, bunun Cod. Biblisches 77 ve München 306 olmak üzere iki tane ibranî tercümesini haber vermiştir. Bu yazmalara göre eser şöyle başlamaktadır: "Es spricht Ebu Nazar al-Fârâbî: Unsere Absicht ist die Speculation über die Logik, das ist die Kunst, welche umfasst die Dinge, die die denkende Kraft auf den Weg leiten (antreiben)" ²⁵.

Diğer taraftan Farmer, Nagy'nin Fârâbî'ye atfetmiş olduğu *Liber introductionis in Artem Logicae'nin* Fârâbî'nin ibranî tercümesi bulunan *al-Tavti'a* veya ibranî harflerle arapça aslı olan *Fuṣūl'u* olamayacağı, çünkü *İhvan al-Şafâ'* Resâi'inde ki ilgili bahisle kelime kelime aynı olduğunu söylemekte ve nüshası bize kadar gelmemiş olan *al-Mudhal ilâ'l-Mantık* olacağını ilâve etmektedir ²⁶.

Georr ise, ibranî tercümelere dayanarak, "introduction à la Logique"ın başını şöyle tercüme etmektedir: "Nötre intention est la speculation sur la logique qui est l'art embrassant l'ensemble de ce qui conduit les facultes pensantes sur le droit chemin" ²⁷. Ona göre bu eser Steinschneider'in zannetmiş olduğu gibi bir tam eserin girişi ("Dass diese sehr kurze Abhandlung als Einleitung zu einem Compendium der logik dienen sollte, geht aus der Anlage hervor", Bk. *al-Fârâbî*, S. 15) değildir, sadece, mantık etüdünü kolaylaştırmaya yarayan küçük eserlerdendir ²⁸.

3. Bibi. de bu iki ibranî tercümeden yalnız Münih nüshası zikredilerek, eserin *al-Mudhal ilâ'l (fi Şinâ'at) -Mantık* adı altında asıl nüshası ilk defa olarak Hamid I/812 (1b-3a) şeklinde haber verilmektedir ²⁹. Halbuki 4. Bibi. de *Kitâb al-Mudhal ilâ Şinâ'at al-Mantık* adı altında yalnız Münihteki ibranî nüsha şüphe ile işaret edilmekte ve arapça nüshadan söz açılmamaktadır ³⁰. Buna mukabil aynı bibliyografyada Hamid I/812

mittlere Composition p. 548, H. 164 Mittlerer Grösse" tarzında zikretmiş olduğu A. Bağdâdî'nin eserinde de "al Avsat al-Kabîr" (mittlerer Grösse") geçmesi dikkati çekmektedir. Bağdâdî'nin ayrıca Fârâbî'nin bu sekiz kitabı üzerinde haşiyesi bulunduğu malûmdur: "sein glossen zum Buch der Logischen acht des Fârâbî" (Bk. ay. yer.)

²⁵ Bk. *al-Fârâbî*, S. 13.

²⁶ Bk. H. G. Farmer, *Who was*, S. 553-554. Bu cihete Bedoret yeni bir ışık getirmemiş sadece Nagy'nin lâtince nüshasına bir Oxford nüshası ilâve etmiştir (Bk. Bedoret, *Les Prem. Trad.*, S. 95).

²⁷ Bk. *Bibl. Cri.*, S. 57.

²⁸ Bk. Ay. es. S. 58.

²⁹ Bk. 3. Bib/98.

³⁰ Bk. Isl. *Man. Ta.*, umumî/i

(1b-3a) nüshası Umumî/h de *Kitâb al-Mantık* diye ileri, sürülen başka bir eserin nüshası olarak gösterilmektedir.

Halbuki bugün elimizde, yukarıda zikretmiş olduğumuz Steinschneider ve Georr'un başını tercüme etmiş oldukları esere baş kısmı aynen uyan ve muhtevaları da bazı fazlalıklarla aynı olan beş tane arapça yazma nüsha bulunmaktadır. Bu nüshalar ve başlıkları sövledir :

1. Hamid. I/812 (1b-3a) = SH رسالة صدرية الكتاب (123 b).

2. Emanet Hazinesi/1730 (106b-108a) = EH رسالة صدرها (106 b).

ابو نصر كتابه في المنطق

Son da şu isim kaydedilmektedir: تمت المقدمة التي قبل الفصول الخمسة (108 b).

3. Aya Sofya/4839 (146b-151a)=Ay₁ قال ... الفارابي ... في تفسير كتاب

المدخل

4. Aya Sofya/4839(158b-164a) = Ay₂ كلام ... الفارابي في تفسير كتاب

المدخل

5. Aya Sofya/ 4854 (85b-88a) = Ay₁ قال ... الفارابي ... في تفسير كتاب

المدخل

Georr 3. ve 5. nüshaların, belki isimlerinden dolayı, Fârâbî'nin *Isâğûci Şerhi* olduklarını zannetmiştir³¹. 3.,4. ve 5. nüshalar 3. Bibl/152 de de *Tafşlr al-Mudhal'in* nüshaları olarak gösterilmiştir³². Diğer taraftan Georr, Fârâbî'nin *Şarh al-Mudhal fi 'İlm al-Falsafa* adlı eserinin Bodleian'da sekse varaklık bir nüshasından bahsetmektedir³³. Eğer aynı eser söz konusu ise bu nüshaların o eserin nüshaları olması mümkün değildir, çünkü biri üç diğeri seksen varaktır.

Bu meselede 4. Bibl. nın durumuna gelince: *al-Tavti'a'nın* nüshası olarak Hamid I/812 (3a-ga) verilmekte ve 3. Bibi. e gönderilmektedir. Halbuki orada, iddia edildiği gibi *al-Tavti'a'nın* nüshası olarak 3a-9a değil, 1b-3a sahifeleri verilmektedir. Ayrıca, 4. Bibi. de Hamid I/812 (5b-ga) sahifeleri *Isâğûci* nüshası olarak gösterilmektedir. Acaba 4. Bibi. de *al-Tavti'a* ve *Isâğûci* aynı bir eser sayıldığı için mi bu tekabül kurulmaktadır? Bunun cevabı o bibliyografyada yoktur. Halbuki diğer taraftan, 3a-ga sahifeleri içinden 3a-5b sahifeleri, aslında, ayrı bir esere, *Fuşûl'a* tekabül ettiği halde 4. Bibi. de bu hususta ne bu nüshadan, ne de bir başkasından bahsedilmekte, sadece bir ibranî tercümeyle işaret olunmaktadır. Nihayet, 4. Bibl. de 3.,4., ve 5. nüshalar *Kitâb al-Mudhal fi Sina'at al-*

³¹ Georr, 5. nüshanın numarasını, eğer bir daktilo hatan değilse, yanlış olarak 4654 diye vermektedir.

³² . Bibl/98 de *al-Mudhal'in Tafşlr al-Mudhal* ve *al-Tavti'a* ile karşılaştırılması istenmektedir.

³³ Bk, *Bibl. Cri*, S. 59.

Mantık adıyla, Isagoci/c bölümünde zikredilmiş olan esere "bu eser aslında bir İsgoci şerhidir" denilerek nüsha olarak gösterilmektedir.

Elimizdeki bu beş yazmanın, başlığında "tavti'a" kelimesi geçmemekte "mukaddima, şadr, mudhal" gibi kelimeler bulunmaktadır. Bu bakımdan *al-Tavti'a'nın al-Mudhal* ile aynı eser olup olmadığı ciheti bu nüshalara göre açıkça çözülemiyorsa da, *al-Mudhal'in İsâğüci* olmadığı takdirde, *al-Tavti'a* ile aynı olacağı hakkında Steinschneider'in fikrim tekzip edecek bir cihette tesbit edilemiyor. İsmail Saip 1/183 deki notta sekiz kitaptan önce "mudhal" yerine "tavti'a" kelimesinin zikredilmiş olması, 3.,4., ve 5. nüshaların "mudhal" tefsiri gibi bir isim alması, isimlerinin delâlet ettiği şekilde ne *İsâğüci* ile ne de onun tefsiriyle bir alâkaları olmaması, bilakis, bazı atlanmış kısımları olmakla beraber, 1. ve 2. nüshalarla aynı olmaları hususları gözönünde tutulursa, bu fikri teyid edici cihetler tesbit etmiş oluruz. Beş nüshanın mukabelesini yapmak suretiyle elde ettiğimiz arapça metnin ibranî tercüme ile mukayese edilmesinin meseleye daha fazla aydınlık serpeceği muhakkaktır.

II

Fuşül Yuhtâcu ilayhâ fî Şinâ'at al-Mantık

Bibliyografik listelerde iki ayrı esermiş gibi geçen *al-Kavl fi Sara'it al Yakîn kalâmabî Naşr fî Şarâ'it al-Burhân* (Stein./47; 3.Bibl./136; 4. Bibi./Burhanc) ile *Fuşül Yuhtâcu ilayhâ fî Şinâ'at al-Mantık* (Stein./3;3. Bibl. /29;4. Bibi./Umumî d) Georr'a göre aynı eserin parçalarıdır. O, bu ciheti Munk'un çoktan işaret etmiş olduğu ve Steinschneider'in *Kategoryalar Şerhi*, Blumberg'in ise *Organon Şerhi* telâkki ettikleri ibranî harfle yazılmış arapça yazmaya ve bunun ibranî tercümesine dayanarak tesbit etmiştir³¹. Georr, bu iki metni "*Expose sur les conditions de la certitude (extrait) de la Dissertation d'Abü Naşr sur les Conditions de la Demonstration*" ve "*Chapitres Utiles al'art de la Logiaue par Abü Naşr-İlssont au nombre de cing*" ismiyle fransızcaya çevirmiştir³⁵.

3. Bibl. de *Fuşül* için arapça nüsha olarak Hamid 1/812 (3a-9a) verilmekte; 4. Bibi. de ise nüsha zikredilmemektedir. Ancak, 4. Bibl. de Hamid 1/812 (5b-9a) *Kitâb al-İsâğüci'nin* metni olarak verilmekte ve 3. Bibl.e gönderilmektedir. Halbuki 3. Bibi. de *Kitâb al-İsâğüci* isimli bir eser geçmemektedir. Aslında, 3. Bibi. de *Fuşül* için zikredilmiş olan 3a-ga sayfelerinin sadece 3a-5b kısımları *Fuşül* metnini ihtiva etmektedir. *Fuşül'un* ikinci nüshası Em. Hz. /1730 (91b-93b) içindedir. Hamid I nüshasında

³⁴ Bk. *Bibi. Cri* S. 74—75. Georr'un, Steinschneider'in Fârâbî üzerindeki etüdünün halâ aşılammış olduğunu belirtmekle beraber, tezinde getirmiş olduğu yeniliklerden birisi budur.

³⁵ Bk. Ay. es. 3. Bibi. de *Şarâ'it al-Burhân*, *Şarâ'it al-yakîn* ve *Fuşül* ayrı eserler olarak zikredilmektedir. Bk. no. 135, 136 ve 29,

metin şöyle başlamaktadır: *فصول تشتمل على جميع ما تضطر إلى* (3a). Emanet Hazinesi nüshasının başlığı ise şöyledir: *فصول تشتمل على جميع ما يضطر إلى معرفته من* (91b). İki nüshadaki başlıklar *اداء- اراد* farkı hariç birbiriyle aynıdır. Birincide fazla olarak *وهي خمسة فصول* ibaresi bulunmaktadır. Georr'un yapmış olduğu Fransızca tercüme ile karşılaştırdığımız *Fuṣūl* muhtavaca aynıdır.

Kitâbfî Man lahu Nisba ilâ Şmâ'at al-Mantık (3. Bibi./8154. Bibl./Umumî g) ile *Fuṣūl'un* yukarıdaki iki nüshasının başlıkları arasında dikkate değer bir mânâ benzerliği varsa da iki eserin ayniyeti hakkında kesin delile sahip değiliz.

III

KIYAS KİTAPLARI

Kitâb al-Kıyâs al-Şağîr

Steinschneider'in kitabı *Fârâbî'nin* kıyasla ilgili kitapları çıkarılmak üzere taranır ve 3. Bibl. ve 4. Bibl. ile mukayese edilirse şu liste elde edilir .:

1. شرح كتاب القياس وهو الشرح الكبير (Stein./3; 3. Bibl./yok; 4. Bibl./yok)
2. شرح كتاب القياس (Stein./6; 3. Bibl./124.; 4. Bibl./4e)
- 3- كتاب المختصر الصغير في المنطق على طريقة المتكلمين (Stein./10; 3. Bibl./g25.4 Bibl./Um.f)
4. كتاب المختصر الاوسط في القياس (Stein./11; 3. Bibl/88; 4. Bibl./yok)
- 5- كتاب القياس الصغير (Stein./15; 3. Bibl/47, 6854. Bibl.4C4)
6. كتاب شروط القياس (Stein./15b;3.Bibl./yok; 4.Bibl./yok)
- 7- تعاليف على كتاب القياس (Stein./78;3.Bibl./139; 4.Bibl./4f)
8. المقاييس (Stein./83; 3.Bibl./80;4.Bibl./yok)
- 9- اصناف الاشياء البسيطة التي تنقسم اليها القضايا في جميع الصناعات القياسية (Stein./98; 3.Bibl./20;4.Bibl./4g)
- 10 تعاليف اناوطيقا الاولى (Stein./100; 3. Bibl./i45;4.Bibl./4g)

1. ve 2. no. lar birbirinin aynıdır³⁶. Steinschneider 1.no.nun Rhetorik şerhi olması ihtimalinden bahsetmektedir.

³⁶ Bk, *al-Fârâbî*, S. 29.

Steinschneider 3 no.lu eseri "Allgemeines und Einleitendes"te tasnif etmiştir; 4. Bibi. de de durum aynıdır. Bizim onu niçin kıyas kitapları arasında tasnif etmiş olduğumuzun sebebi aşağıda anlaşılacaktır.

4.no.da zikredilen *al-Muhtaşar al-Avsat'a* gelince: 3. Bibl. de, Brockelmann'a gönderilmek suretiyle, Mingana kataloğunda bildirilen Manchester 374-A nüshasının bu eser olması muhtemel görülmektedir. Ayrıca, Steinschneider, de mevcut olmayan, 3. Bibi. da 67 no. da bildirilen *Kitâb al-Kiyâs'm* nüshası olarak Hamid I 812 (27b-41b) verilmekte³⁷ ve okuyucu *al-Muhtaşar al-Avsat'a*. gönderilmektedir. Eğer, hakikaten, *al-Muhtaşar al-Avsat'm* nüshası Manchester 374A daki telhis ise o takdirde *Kitâb al-Kiyâs* (Ham. I, 28b-37a)m *al-Muhtaşar al-Avsat* (Manchester 374A) ile hiç bir alâkası olmaması lâzımdır. Çünkü, Manchester nüshasındaki metin Hamid I. dekinden tamamen farklıdır. Bu hususta bir fikir vermek için aşağıya her iki nüshanın son kısımlarını naklediyoruz. Baş kısımlarını da birlikte vermeyişimizin sebebi Manchester nüshasının ilk satırlarının okunamayacak derecede hasar görmüş olmasıdır. Burada, Hamid I nüshasının görünüşteki sonunun hakikî son olmadığını da ilâve etmek lâzımdır³⁸. Manchester nüshasının *K. al-Kiyâs al-Şağır* olabileceği hakkında 4. Bibi. de 4d de ileri sürülmüş olan ihtimalin de varit olamayacağını, yine

وهو ان كل عظيم الاطراف³⁹ وهو ان كل عظيم الاطراف
اسدا لم يمكن ان يوجد عظيم الاطراف لغير الاسد فلم يمكن ان يبنى بذلك في
غير الاسد انه شجاع كما انه لو لم ينعكس الاوسط على الاكبر لم يمكن عظيم
الاطراف علامة خاصة بالشجاعة وهنا انضى تلخيص معاني هذا الكتاب وهو القياس
(Manchester 347 A)

وانه ليس ينبغى ان يستعمل في المطلوبات التي قصد الناظر فيها ان يحصل له
اليقين منها بل ان استعمل فانما ينبغى ان يستعمل فيما يجتراء فيه بما دون اليقين
من الظنون والاقناعات والتمثيل هو بذاته مقنع والاستقراء ابلغ منه (Hamid I, 37a)

İbn-i Sina'nın *al-Muhtaşar al-Avsat'ı Kategoriler, Hermeneia, Kıyas* ve *Burhan'ı* ihtiva etmektedir. Bu eserdeki kıyas bahsi ile Fârâbî'nin *al-Muhtaşar al-Avsat fi'l Kıyâs'ı* ayrıca mukayese edilebilir⁴⁰.

Steinschneider'de *K. al-Kiyâs al-Şağır, İhsâ'al-Kazâyâ va-l Kıyâsât* ile beraber zikredilmekte ve aynı sayılmaktadır. Halbuki Georr'a göre bunlar ayrı ayrı eserlerdir⁴¹. 3. ve 4. Bibi. lerde de bu eserler ayrı olarak geçmektedir. Bununla beraber, *İhsâ'al-Kazâyâ va'l Kıyâsât* başlığı ile *Kitâb al-Kiyâs* (Hamid I/812, 27b-37a)m fihristi karşılaştırıldığı vakit dikkate değer

³⁷ Halbuki sahifeler aslında 28 b-37 a dır (21. satırdakiye kadar).

³⁸ Bk. S. 42b, Krş. Not 37.

³⁹ Bk. S. 176

⁴⁰ Bk. Nür-u Osmaniye 2763 (39a-98b). Köprülü/869 (283b- 339b). Krş. Osman Ergin, *İbni Sina Bibliyografyası*, S. 42, no. 108, İstanbul 1956 Osman Yalçın Mtb.

⁴¹ Bk, *Bibi, Cri.*, S. 63.

bir muhteva benzerliği farkedilmektedir. Fihristte haber verilen onsekiz faslın mühim bir kısmı önerme sınıfları ve kıyas çeşitleri ve bunların sayısı hakkındadır.

Fakat, şimdiki halde, bu benzerliğin taşıdığı mânânın ne olduğunu söylememize yarayacak fazla vesikaya sahip değiliz.

Steinschneider, eserinde, kıyasla ilgili kitapları saydıktan sonra, Bodleian ve Viyana kitaplıklarında "Buch der Syllogismus kurz und klein über die Wissenschaft der Logik" adıyla mütercimleri kesin olarak bilinmeyen, muhtemelen XIII. asırdan kalma ibranî tercümelerin nüshalarından bahsetmektedir⁴². Kendisinin Bodleian'daki yazmadan alınış olduğu nota göre eser "Über die Qualitât (oder Art) des Syllogismus und ihre Erleuterung nach dem Worten der Alten" ismini taşımaktadır. Ona göre, bu ibranî tercüme metni ile Paris Cod. An. 333 (917/5) de geçen "ein andrer Traktat" metni birbirinin aynıdır.

Georr ise *K. al-Kiyâs al-Şağir* in nüshası olarak Escorial / 612-3 ü vermektedir⁴³

Diğer taraftan, 3.Bibl./68 de *K. al-Kiyâs al-Şağir* nüshaları olarak Carullah Efendi/1349 (1b-2ob) ve Escorial/612-5 verilmekte ve Escorial/612-6 daki İbn-i Bâce'nin *İrtiyâd fi K. al-Tahlil*'inin bunun şerhi olduğu ilâve edilmektedir. Halbuki Brockelmann (G. A. L. I, S. 233 A7) bu şerhin ona ait olduğunu "vielleicht" kaydı ile ileri sürmekteydi. 4. Bibi. de ise Manchester/374A nüshasının *K. al-Kiyâs al-Şağir'e* tekabül ettiği ihtimallinden bahsedilmekteydi.

Halbuki bugün, şimdiye kadar bilinmeyen, ve yukarıda zikrettiğimiz bibliyografyalarda eksik veya yanlış tanıtılan nüshaların karşılaştırılmasıyla bu eser hakkında yepyeni bir durum tesbit etmiş oluyoruz, şöyleki :

1) İsmail Saip/183 de *كتاب المختصر الصغير في كيفية القياس وشرحه* isimli bir nüsha vardır. Carullah Efendi/1349 (1b-2oa) *كتاب القياس* ismini taşımakla beraber bu İs. Sa. nüshası ile aynıdır. Öyleki bu nüshanın İs. Sa. dan kopye edilmiş olduğunu düşündürülecek işaretler vardır.

2) Emanet Hazinesi/1730 (94a-105b) de ise *كتاب أبي نصر . . . الذي خرج فيه أدلة المتكلمين وقياسات الفقهاء الى القياسات المنطقية على مذاهب القدماء* isimli bir nüsha daha mevcuttur, ve İs. Sa. ve Ca. Ef. nüshalarındaki metni ihtiva etmektedir. Demekki üçüncü bir nüsha önünde bulunmaktayız. Bu üçüncü nüshanın adı, içinde bulunduğu mecmuanın fihristinde *كتاب المختصر الاصغر في القياس لابن نصر* olarak geçmektedir.

3) 3. Bibl. ve 4. Bibl. de Hamid I/812 (27a-41b) *Kitâb al-Kiyâs'ın* nüshası olarak verilmektedir. Halbuki *Kitâb al-Kiyâs* aslında 37a da bitmektedir. Feyzullah Efendi/1882 (15gb-171A) nüshası ile yapmış olduğumuz muka-

⁴² Bk. *al-Fârâbî*, S. 29—30.

⁴³ Bk. *Bibi. Cri.* Ş. 63.

bele, görünüşte hiç bir işaret ihtiva etmeyen nüshada bu durumu tesbite yaramıştır. Hamid I/812 nin 37a-4ib sayfeleri ise, yukarıda üç nüshası söz konusu edilmiş olan eserin son sayfelerine tekabül etmektedir. Böylece aynı eserin, eksik olan, bir dördüncü nüshasını daha tesbit etmiş oluyoruz. Yanyalı Esad Efendi'nin talebelerinden Muhammed b. Ahmed el Üskübî'nin istinsah etmiş olduğu malûm olan bu mecmuaya bu eserin, nasıl olup da bir kısmı hazfedilerek, başka bir eserin arkasına, sanki onun devamı imişçesine, ilâve edildiği meselesi, tâ en eski kaynaklardan beri süregelen ve *al-Muhtaşar al-Şagîr fil-Mantuk 'ala Tarikat al-Mutakallimîn* ile *al-Kiyâs al-Şagîr*'i ayrı sayan görüşün sebebi gibi, meçhul kalmaktadır. Filhakika, Steinschneider, "Das kleine Compendium der Logik nach der Methode der Mutekellimîn— کتاب المختصر فی المنطق علی طريقة المتکلمین" eserini kıyas kitapları arasında değil, fakat "Algemeines und Einleitendes" bölümünde zikretmiştir.⁴⁴ 4. Bibi. de ise bu eser hakkında "Mütekellimlerin noktâi nazarına göre yazılmış olduğunu anladığımız bu eser henüz malûm değildir" denilmektedir.⁴⁵

Diğer taraftan, Steinschneider'in "Analitik I Bölümü"nde zikretmiş olduğu Bodleian nüshası bir münasebetle "Buch des Syllogismus kurz und klein über die Wissenschaft der Logik" adı ile, bir başka münasebetle de "Über die Qualitât (oder Art) des Syllogismus und Beweises und ihre Erläuterung nach dem Worten den Alten" olarak geçmekteydi. Birinci isimle Is. Sa. nüshasındaki isim arasında dikkate değer bir benzerlik vardır. Bodleian nüshasının "über die Qualitât" diye başlayan ismi, Em. Haz. nüshasındaki izah edici başlığın son kısmıyla, yine, dikkate değer derecede benzemektedir. İbranî tercümenin başına ve sonuna ait olan ve Steinschneider'in almancaya çevirerek vermiş olduğu metin, asıl metinle karşılaştırıldığı vakit, ikisinin kelime kelime aynı oldukları görülecektir, şöyleki:

(Steinschneider'in Bodleian nüshasından almış olduğu not)

(Asıl Metin)

Unsre Absicht in diesem Buch ist es, das wir erörtern, wie der Syllogismus, und wie der Beweis, und wodurch die gesuchten Begriffe zur Kenntniss gebracht werden"

قصودنا فی کتابنا هذا أن نبين كيف القياس وكيف الاستدلال وبأی شیء تستنبط الجهولات المطاوب معرفتها .

⁴⁴ Bk. *al-Fârâbî*, S. 18.

⁴⁵ Bk. *M. Man. Ta.*, S. 61.

"Es genügt uns in diesem Buche das, was über den Syllogismus absolut nothwendig ist; wir werden also die Erörterung so kurz und so Leicht (verständlich) als möglich fassen Den Anfang bilde die Premisse. Die Premisse ist ein Ausspruch, durch welchen man ein Ding in Bezug auf ein anderes beurteile

(Sonu)

"Wir sehen dem nach, wie die Aussprüche welche Aristoteles die dogmatischen (öder gesetzlichen) Syllogismen nennt zu syllogismen er streugbeweisenden Formen werden Dieses ist das Ziel unsrer Absicht, hier, und diese Stelle das Ende dieses unsres Buches, gelobt sei Gott."

Steinschneider'in metnin muhtevası hakkında vermiş olduğu tamamlayıcı izahat, 'Es folgt dann eine veitleufige Auseinandersetzung darüber, dass der Verfasser für die beiden grichen üblichen Beispiele andre gesetz habe", da arapça aslının ruhuna tamamen uygundur.

Bu suretle şu neticeleri tesbit etmiş oluyoruz: i) i. ve 3. Bibi. de *K. al-Kiyâs al-Şağir'e* atfedilen nüshalar gerçekten *K. al-Kiyâs al-Şağir'e* ait ise Steinschneider ve dolayısıyla *Uyun ve İhbar* gibi eski kaynaklarda ve bütün diğerlerinde ayrı zannedilen ve ayrı bölümlerde tasnif edilen iki eserin, *al-Muhtaşar al-Şağir fi'l Mantık 'ala Tarikat al-Mutakallimîn* ile *K. al-Kiyâs al-Şağir* iri, aynı bir eserin ayrı isimleri olmaları lâzım gelmektedir; bu iki ayrı isim altında asıl nüsha ve tercümeleleri vardır. İbranî tercümeleleri, Steinschneider'in göstermiş olduğu gibi, Viyana, Bodleian ve Paris kitaplıklarındadır. Asıl nüshalar üçü tam biri eksik olmak üzere şimdilik dört tanedir. Birincisi ilk defa 3. Bibi. de haber verilmiştir, ikincisi mahiyetine hiç temas edilmeden sadece umumî olarak işaret edilmiştir, üç ve dördüncüsü ilk defa burada haber verilmektedir. Bu eserin bir nüshası olarak 3. Bibi. de ileri sürülen Escorial 612-5^m incelememize göre bu eserle bir alâkası yoktur, ne de Escorial/612-6 deki *İrtiyâd* bu eserin şerhidir. Manchester 374A ve Es. /612-3 ün de bu eserle bir alâkası olmadığını buraya kaydedelim.

2) Bu eserin gayesi kıyas bahsini bilinen misâllerle, meselâ kelâmcıların kullanmış oldukları misâllerle, anlatmaktan ibaret olduğuna göre eserin sırf isminden mülhem olarak "Fârâbî'nin mütekellimler noktai nazarından yazılmış mantık eserleri varsa da kendisi asıl aristocudur" tarzında verilen bir hüküm⁴⁶ mesnetsiz kalmaktadır. Çünkü, söz konusu olan şey

⁴⁶ Bk. *İsi. Man. Ta.*, S. 1,

ونقتصر في كتابنا هذا على الضروري من
امر القياس على الاطلاق وتوجز القول
فيه ونسبله بغاية ما نقدر عليه وليكن مبداء
ذلك °° المقدمة والقضية قول حكم فيه
بشيء على شيء .

(Somu)

فقد ظهر كيف ترجع الاقاول التي سماها
ارسطوطاليس المقاييس الفهية الى مقاييس
الاشكال الجزمية فهذا منتهى غرضنا الذي
قصدهنا هاهنا وليكن هذا الموضوع آخر
كتابنا هذا ان شاء الله .

bir "noktai nazar" değişikliği değil, alelade bir didaktik veya pedagoji meselesidir.

Metin neşrinde esas olarak aldığımız nüsha Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İsmail Saip Efendi kitaplarından 1/183 numaralı yazma mecmua içindedir. Evvelce bu mecmuadan Fârâbî'nin *Halâ Üzerine Makalesi*'nin neşri münasebetiyle "sonradan tamir görmüş, basma şemseli, adî koyu kahve rengi meşin cilt içinde" tarzında bahsedilmiştir⁴⁷. Fakat, "aynı mecmuada Fârâbî'nin mantığa ait neşrolunmamış bir eseri daha vardır" cümlesiyle yapılmış olan işaret hariç⁴⁸ mecmuanın içindeki diğer nüshalardan bahsedilmemiş ve durumları tasvir edilmemiştir. 12.5 x 16.5,9x12 boyunda olan yazmaya cilt ara kapaklarından sonra adî kâğıttan boş 22 şer yaprak ilâve edilmiştir. Asıl cilt ara kapağında bir temellük kayıtları vardır: *رسائل في علم المنطق من كتب... الثرواني* Burada mecmuaya ismi verilmiş ve *ما في هذه المجموعة الميمونة* adı altında şunlar sayılmıştır: *تقويم الذهن في المنطق - شرح اسماء منطقية للقرطبي - مقالة في الخلاء ايضا - في علم القياس لاني نصر الفارابي* Mecmuanın İsmail Saip Efendiye ait olduğunu gösteren işaret yanındaki temellük tarihi okunamamıştır. 1 a da ibranî harflerle yazılmış iki küçük satırın altında kufî hatla dört satırlık *كتاب المختصر الصغير في كيفية القياس و شرحه تأليف أبي نصر محمد بن محمد الفارابي* ibaresi okunmaktadır. Bunun altında nesihle yazılmış ve 3. risalenin yazısına benzeyen şu beş satırlık kelimeler gelmektedir: *فهرست الكتب الثمانية التي للفارابي التوطئة ايساغوجي قاطاغورياس العبارة القياس التحليل المواضع المغلظة لابي (böyle) الفرج بن ابو الحسن الاسرايلى ياندا البر هان الجدل الخطابة الشعر .* okunmaktadır. Solda kırmızı mürekkeple yine bir temellük kayıtları vardır. Altta mecmuada mevcut olan diğer üç risalenin isimleri verilmektedir: *مقالة له ايضا في الخلاء و شرح اسماء منطقية لموسى ابن عبد الله الاسرايلى القرطبي و تقويم الذهن في المنطق* Mecmua içindeki risalelere gelince: Birinci risale Fârâbî'nin *مختصر الصغير* idir. Varaklar değil fakat sahifeler numaralanmıştır, 85 sahifedir. Yazı kahverengi mürekkeple yazılmış olup nesihdir, 13 satırlıdır. Noktalıdır ve önemli yerlerde harekelidir. Çok okunaklıdır. Bahis bildiren cümleler kırmızı mürekkeple ve ayrı bir satır halinde yazılmıştır. Mecmua ciltlenirken 76 ve 77 numaralı sahifeler, yanlışlıkla, 55-56 numaralı sahifeler arasına dikilmiştir. Görünüşte rakam teselsülü tamam olmakla beraber 76 ve 77 nci sahifeler hakikî 76 ve 77 nci sahifeler değildir. Çünkü,

⁴⁷ Bk. Necati Lugal-Aydm Sayılı, *Ebû Nasr il Fârâbî nin Halâ Üzerine Makalesi* Ankara 1951 T. T. K. Mtb. S. 2

⁴⁸ Bk. ay. yer.

75 nci sahifede, müteakip sahifenin tahkik kelimeleriyle başlayacağına işaret edilmiş olduğu halde, görünüşte müteakip sahife olan 76 nci sahife **بنا حاجة بنا** ile başlamaktadır. Demekki burada bir atlama, bir boşluk vardır; bu da kaybolmuş olan hakikî 76-77nci sahifelerdir: Esasen bu cihet diğer nüshalarla yapmış olduğumuz mukabelede tahkik edilmiş ve bir varaklık olan bu boşluk tashih edilerek doldurulmuştur. İstinsah tarihi yoktur. 85. inci sahifede şöyle bir mukabele kayıtları vardır: **قبول به وضح ان شاء الله تعالى** Filhakika metinde bu kayıtları teyit eden arada sırada göze çarpan ufak tefek mukabele ve tashih izlerine rastlanmaktadır. Bu da nüshanın dayanırlığı ve güvenilirliği hakkında bir kanaat uyandırmaktadır.

İkinci risale, malûm olduğu üzere, Fârâbî'nin Halâ üzerine yazmış olduğu risaledir.

Boş olan iki varaktan sonra, üçüncü risale olarak **رسالة في شرح اسماء** gelmektedir. "Şahsi nesih" le yazılmıştır. Umumiyetle noktasız, harekesiz olup 15 satirli ve 26 varaktır, diğer risalelerden müstakil olarak numaralanmıştır, tarihsizdir. İbn-i Rüşd ile beraber zamanının en büyük filozofu olarak zikredilen Maimonides'e⁴⁹ atfedilen bu risale⁵⁰ sadece ibranî tercümelerinin ve şerhlerinin bulunduğu fakat asıl arapça metnin tamamen kaybolduğu söylenen⁵¹ "Die logische Terminologie" olmak gerekir. İstanbulda Cârullah Efendi (Fâtih-Millet Ktb.) kitaplarından 1349 no.lu yazmanın 20b-33a sahifeleri aynı eserin ikinci bir nüshasını ihtiva etmektedir. Yapmış olduğumuz mukabele Cârullah Efendi nüshasının İsmail Saip nüshasından kopye edilmiş olduğu kanaatini hasıl etmektedir. Bu suretle ilk defa varlığını tesbit ettiğimiz bu iki yazma nüshaya dayanarak eserin tenkitli metnini ve türkçe tercümesini bu dergide takdim etmek üzereyiz.

Dördüncü risale **تقويم الذهن in ابو صلت امية بن عبد العزيز اني الصلت** isimli risalesidir. 12 satirli, koyu kahve rengi mürekkeple, "şahsi nesih"le yazılmıştır. Nadiren harekeli, umumiyetle noktalıdır, tarihsizdir. Bu da diğer risalelerden müstakil olarak numaralanmış olup 37 varak ihtiva etmektedir. 37a da bir temellük kayıtları vardır: **من تملكات احمد الحاج** Bu nüsha ile Escorial de bulunan tek nüshaya bir ikincisi daha ilâve olunmaktadır⁵² Birinci risale hariç diğerleri, muhtemelen aynı müstensih tarafından VI. H. asırda yazılmış olsa gerektir.

⁴⁹ Bk. Sarton, *Introduction*, II, 1, S; 369.

⁵⁰ Bk: *Uyün*, S. 317, *Ihbâr*, II, S. 117.

⁵¹ "Vom arabischen Original ist kein vollständiges "MS bekarın t" Bk. Steinschneider *Die Hebräische Übersetzungen*, 1956 Graz S. 434; "It is partly lost in arabic" Bk. Sarton, *Intr.* II, 1, S. 370.

⁵² Bk; Brockelmann, *G. A. L.* I, S. 486, *Suppl.*, I, S. 889

RESUME

Abü Naşr al-Fârâbî, considéré, suivant la littérature, comme le fondateur proprement dit de la philosophie dans le monde musulman¹, a donné plusieurs oeuvres sur la logique. Il a résumé, paraphrasé et commenté les oeuvres d'Aristote sur la logique intitulées *Organon*. Depuis 1890 jusqu'à nos jours, même s'il est publié pour la première fois par Dieterici un certain nombre de ses oeuvres philosophiques, morales et scientifiques, il n'y en avait pas celles qui étaient sur la logique. De plus, l'état des manuscrits de ses oeuvres logiques n'est ni comme ce que l'on prétend, ni leur nombre est aussi moins que l'on suppose.

Par la collation des copies déjà mentionnées avec celles que nous présentons ici pour la première fois, estimant mettre au jour quelques problèmes très importants sur certaines oeuvres logiques d'al-Fârâbî, nous allons toucher aux affirmations qui se trouvent dans les bibliographies et qui ont besoin d'être corrigées, et nous allons donner les éditions critiques de trois oeuvres de logique en arabe et leurs traductions en turc: *al-Tavti'a*, *Fuşûl Yuhtâcu ilayhâ fi Şinâ'at al-Mantık*, *K.al-Kiyâs al-Şağîr*.

(1) Steinschneider et Georr, ils avaient affirmé qu'ils ne sont pas rencontrés ni le texte original en arabe, ni la traduction hébraïque, contenant tous les chapitres de logique farabienne². Or, aujourd'hui, on a trois manuscrits qui contiennent très probablement le texte de *Kitâb Muhtasar Cami'al-Kutub al-Mantıkiyya va lahu Cavâmî'li Kutub al-Mantıkiyya* (Cf. Steinschneider, 72). Ce sont: 1. Süleymaniye, Hamid I, 812 (1 a-133 b) (SH)³ 2. Feyzullah Efendi, 1882 (m a-213 a) (FE)⁴ 3. Topkapı Sarayı, Emanet Hazinesi, 1730 (106 b-179 b) (EH).

(2) D'après Steinschneider, *al-Tavti'a* est identique à *al-Mudhal ilâ'l-Mantık*, si ce dernier n'est pas *İsâğüci*⁵. Tandis que pour Farmer *Liber Introductionis in Artem Logicae* est la traduction latine d'*al-Mudhal**. Or, aujourd'hui on a cinq manuscrits du même texte. Ce sont: 1. Hamid, I,

¹ Cf. G. Sarton, *Introduction*, I, P. 628, Baltimore 1927 William-Wilkins; İ. Madkour, *La Place d'al-Fârâbî*, P. VIII, et 219, Paris 1934 Vrin; Kh. Georr, *Bibliographie Critique d'al-Fârâbî*, These complémentaire dactylographique, P. 3, Paris 1945.

² Cf. Steinschneider, *al-Fârâbî*, P. 19, St. Petersburg 1869 Kaiserlichen Akademie, Georr, *Bibl. Cri.*, P. 54.

³ Cf. Ahmet Ateş, *Fârâbînin Eserlerinin Bibliyografyası, Belleten*, XV, 57, 1951 Ankara PP- 175—192-

⁴ Cf. Nihat Keklik, *İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbînin Kategorileri*, pp. 61—67, Thèse dactylographique, İstanbul 1956.

⁵ Cf. *al-Fârâbî*, p. 13.

⁶ Cf. Farmer, *Who was the Author of the "Liber Introductionis in Artem Logicae"* J. R. A. S 1934 PP- 553—556.

(I b-3 a)⁷, Emanet Hazinesi 1730 (106b-108a), 3. Aya Sofya, 4839 (146b-151a) (Ay₁), 4. Aya Sofya, 4839 (158b-164 a) (Ay₂), 5. Aya Sofya, 4854 (85 b-88 a) (Ay₃). Les trois derniers sont consideres ou bien comme commentaire *d'İsâğüci* d'apres le titre⁸, ou bien comme commentaire *d'al-Mudhal*⁹.

Si, *Liber Introductionis* n'est qu'un des chapitres de fameux *Rasâ'il Ihvân al-Şafâ'* comme on le pretend¹⁰, il n'est pas juste de dire *qu'al-Mudhal* est identique â *Liber Introductionis*, â supposer *qu'al-Mudhal* est identique a *al-Tavti'a*. En effet, il y a des raisons pour qu'ils soient identiques ces derniers, â moins *qu'al-Mudhal* ne soit *İsâğüci*, comme l'avait dit Steinschneider déjà; a savoir, 1° l'identite du texte du premier et du deuxieme manuscrit avec celui du troisieme, du quatrieme et du cinquieme, malgre la difference de leurs titres, et 2° la note dans laquelle on mentionne *al-Tavti'a* en tete des autres huit livres .

Nous estimons, grâce a l'edition *d'al-Tavti'a* que nous avons faite, qu'il sera possible de verifier d'une part l'identification de *Liber Introductionis* avec *al-Mudhal*, d'autre part *d'al-Mudhal* avec *al-Tavti'a* en faisant la comparaison avec la traduction latine pour le premier cas et hebraïque pour le deuxieme.

(3) D'apres Georr, *Şarâ'it al-Takin* (Cf. Steinschneider/ 47) et *Fuşûl* (Cf. Steinschneider/3) font partie d'une meme oeuvre bien qu'ils soient cites comme deux oeuvres differentes dans les sources bibliographiques¹². On a encore deux manuscrits en arabe de *Fuşûl* autre que la copie de Paris. Ce sont: 1. Hamîd I, (3a-5b)¹³. Emanet Hazinesi, 1730 (91b-93b).

(4) Pour Steinschneider, *K. al-Kiyâs al-Şağir* (Cf. Steinschneider/15) est identique â *Ihşâ' al-Kâzâyâ*, mais, Georr ne l'accepte pas. Pour la premiere fois Ateş a cite un manuscrit de cet oeuvre: Carullah Efendi, 1349 (1b-2ob) (CE)¹⁴. Nous y ajoutons les trois autres, â condition qu'un d'eux n'est pas complet, celui de Hamîd, I, 812 (37 a-41 b). Les deux autres ayant comme titre *Kitâb al-Muhtaşar al-Şağir fi Kayfiyat al-Kiyâs* ou *al-Muhtaşar al-Asğar fi'l Kiyâs (Adillat al Mutakallimin va Kiyâsât al-Fukahâ)*, sont: 1. D. T. C. F. İsmail Saip Efendi I/183 (1-85) (İS), et 2. Emanet Hazinesi, 1730 (94 a-105b). Ni le Manuscrit Escurial / 612 - 3-5, ni Manchester 374 A ne correspondent pas a cet oeuvre. Ils sont tout a fait differents.

⁷ Cf. Ateş, *Fâ. Es.*, no. 98.

⁸ Cf. Georr, *Bibl. Cri.*

⁹ Cf. Ateş, *Fa. Es.*, no. 135.

¹⁰ Cf. Farmer, *Who was*, p. 553—556.

¹¹ Cf. en haut la note, no. 24.

¹² Cf. Georr, *Bibi. Cri.* p. 74—75.

¹³ Cf. Ateş, *Fâ. Es.*, no. 29. Au lieu de (3a-9a) corriger comme (3a-5b).

¹⁴ Cf. İbid, no. 68.

Il nous sera possible d'accepter l'identité de *k. al-Kiyâs al-Şağîr* avec *Muhtasar al-Şağîr fi'l Mantuk 'ala Tarikat al-Mutakallimîn* (Cf. Steinschneider 10) suivant ces arguments: i. Les passages, cités par Steinschneider au sujet du *K. al-Kiyâs al-Şağîr*, correspondent entièrement aux manuscrits dont nous venons de parler¹⁵. Le contenu du manuscrit Emanet Hazinesi 1730 (94a-105b) est le même avec celui des autres, tandis que son titre, *Adilla al-Mutakallimîn va Kiyâsât al-Fukaha'*,¹⁶ est différent.

Nous avons pris pour base de notre présente édition le manuscrit ismail Saip, dans lequel nous avons trouvé aussi le traité perdu de Ma'imonides en arabe original, *Makâla fi Sina'at al-Mantuk*¹⁷ et nous avons fini la collation de celle-ci avec une autre copie que nous avons trouvée à Istanbul. Il est prêt à être édité dans le numéro prochain de cette revue.

¹⁵ Cf. *al-Fârâbî*, p. 30—31 et ici P. 175- 176.

¹⁶ Cf. ici, la note du texte.

¹⁷ Cf. M. Steinschneider, *HebraUche Übersetzungen*, Graz 1956, p. 434, et Sarton, *Introduction*, II, 1, p. 370.